

Պ Ա Յ Մ Ա Կ Ա Ն

Տ Ի Գ Ի Ը Ն Բ.

ԵՒ

ՀԱՅ-ԼՈՒԿԱՌԻԼԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ՀԱՏՈՒԱԾ Գ.

681. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏՄՐԻՆ

Գրուի Զ.

Տեղագրական մաս երկրորդ ստորոշող
պատկերագրվեցին և զօրաշնորհ:

(Շարունակություն)

3.

2ու Հոռմայեցի, յետ ծակատամարտի,
մինչև Մծբին:

Ալաշկերտի դիրքն ու վերին Մուրադի
գետաձորէն սկսեալ իրարմէ տարբեր ուղղու-
թեամբ երեք զանազան կիրճեր Աղբը-դաղի
վրայով Երասխի հովիտը կ'իջնեն, եւ մերձա-
ւորապէս այն մարզը, ուր պէտք է թէ ընդունինք
Արտաշատի դիրքը: Ասկէ կը բացուի առաջին
կիրճը, որ կարաքիլիսէյէ դէպի կաղզուան կ'եր-
կարի (55 քմ.), երկրորդ մը՝ Գիւղիկէ դէպի
կուլուկ (130 քմ.), եւ վերջապէս երրորդ
մը՝ Բայազիդէ դէպի Իգդիր, որուն երկայնու-
թիւնը՝ Գիւղիկէ սկսելով, նոյնպէս 130 քմ.
է: Հարց է այժմ թէ այս երեքէն որ կիրճն
նախընտրած կրնար ըլլալ Լուկուլուս: Խնդիր մը,
զոր մերձաւորապէս իսկ ստուգել անհնար է,
այս մասին խօսող հեւէ յիշատակութիւն մը
գոյութիւն չունենալուն պատճառաւ: Սաջափը
միայն սակայն ստոյգ կարելի է համարել, որ Լու-
կուլուս մինչեւ Աղբը-դաղ յառաջացած էր ար-
դէն, երբ լեզէններու հետաւածութեան ու ըմբոս-
տութեան երեսէն՝ առանց իւր նպատակին հաս-
նելու, ետ դառնալ ստիպուեցաւ:

Արգեամբ ալ, Պառարքոսի 32րդ գլխուն
մէջ հոռմայեցի զինուորներուն տաժանաքայլ
ու քրտնաթոր չուերու մասին եղած նկարա-
գրութիւնը լիովին իսկ կը համապատասխանէ
այսպիսի բարձրագագաթ լեռնագօտուոյ մը, որ,
հանգոյն հաստաբետ միջնորմի մը, կը բարձրա-

նայ ընդ մէջ Եփրատի ու Երասխի, բաժնելով
այսպէս իրարմէ անոնց հովիտները: Սակայն նկա-
տելով այն պարագան որ զօրաց այս ըմբոստու-
թիւնն ոչ թէ յանկարծ՝ այլ մի քանի օր յետոյ
միայն կը պոռթկայ (ոὐ πολλὰς οὖν ἡμέρας ἀπο-
λουσθήσαντες τῷ Δουχοῦλλῳ μετὰ τῇν. μάχην)¹,
կարող ենք, կարծեմ, կաղզուանի կիրճը մէկդի
թողուլ. վասն զի եթէ Լուկուլուս այդ ճամբով
չուած ըլլար, դիւրաւ պիտի կարենար, երեք
օրէն, Երասխի հովիտը մտնել, որով միանգամայն
զօրաց տաժանքն ու տառապանքը գոնէ որոշ
չափով մը խնայուած պիտի ըլլային անոնց: Այդ
վիթխարի լեռնաշղթայէն անցնելով եթէ ան-
գամ մը Երասխի՝ համեմատաբար ջերմագոյն
հովիտը մտնէին Հոռմայեցիք, անտարակոյս պիտի
նախընտրէին անոնք երթալ Արտաշատը գրաւել
աւելի՝ քան թէ այսքան տառապանքէ յետոյ,
առանց բան մը վճարած ըլլալու, եկած ճամ-
բուն դառնութիւնները կրկին անգամ վրայէ
վրայ ծաշակել:

Տարբեր է սակայն խնդիրը միւս երկու
կիրճերու նկատմամբ: Հոս նախ հարթայատակ
դաշտագետնի մը վրայէն երեք օր շարունակ
քաշելով կարելի է, չորրորդ օրը միայն, լեռ-
նուղին մտնել: Այսու ահա որոշ կը հասկըցուի,
թէ ինչո՞ւ զինուորները՝ լեռան գագաթը դեռ
չհասած, ստիպած կ'ըլլան զԼուկուլուս ետ դար-
նալ: Ուրիշ փաստ մը եւս: Եթէ Լուկուլուս
կաղզուանի ճամբով չուած ըլլար, ետ նահան-
ջելու համար եւս անտարակոյս միեւնոյն ճամբան
ընտրած պիտի ըլլար. վասն զի ուրիշ ո՞րեւէ
ճամբով դառնալ ուղեւն իրեն ահագին ջրջան-
մ'ընել պիտի նշանակէր, որմէ իրաւամբ խուսա-
փել ստիպուած էր նա, թշնամոյն երկրին խորե-
րէն որչափ հնար է շուտ դուրս ելլելու եւ իւր
ըմբոստ գունդերը ջերմագոյն գաւառներ առաջ-
նորդելու հոգէն մղուած:

Թէ Լուկուլուս իսկապէս տարբեր ճամբով
դարձած էր՝ ուղղակի կը հետեւի Պառարքոսի
32րդ գլխուն սատեղիքէն. ἀπὸ τῆς αὐτοῦς ὁπίσσω
καὶ κατ' ἄλλας ὑπερβολὰς διελθὼν τὸν Ταύρον
եւն²: Այս սակայն վերին Մուրադի ձորէն բա-
ցուող ճամբայ մը միայն կրնար եղած ըլլալ, որ
վանայ լճին արեւելքէն շրջապոյտ կ'երկարի
դէպի հարաւ: Այս հաւանականութիւնն արդէն
Ռայնսիի ուշադրութեանէն չէր վրիպած³, եւ

¹ «Ոչ բազում ինչ աւուրս, յետ ծակատուէն, զհետ
գնացեալ զԼուկուլուսի»:

² «Խաղաղոյց զնոսա յետս, եւ ընդ այլ ճանապարհ
էանց ըստ Տարսոս»:

³ Անդ, էջ 366, ճշթ.:

Թեև դրած էր անոր ռազմատեղին Մեղազերտի
քովերը փոխադրել: Այսու հանդերձ սակայն
դարձեալ ստիպուած պիտի ըլլար Լուկուլոս ա-
հագին շրջան մ'ընել: Հոս ակնյայտին կը տես-
նուի, որ Վանայ լի ն արեւելքէն շրջապոյտ բո-
լորող ճամբաներէն՝ Գիագիլի, կամ լաւ եւս ուղ-
ղակի Իգգիլէ մեկնելով Բայազիդի դաշտագե-
տինը կտրող երկրորդ կիրճին ճամբան միայն
ամենայրամարը կրնար եղած ըլլալ Լուկուլոսի
նահանջին համար: Ասկէ անդին նա իր տրամա-
դրութեան տակ կ'ունենար զանազան ճամբաներ,
որոնց վրայէն — առանց շատ մեծ շրջան մ'ընել
որոնց վրայէն — Տիգրիս հասնելով, կարող էր
ստիպուելու — Տիգրիս հասնելով, կարող էր
զայն հունել Մուսուլի եւ կամ Զեզիլէ-Իբն-
Օմարի (= Սապիէ) քովէն: Թէեւ Սեպտեմբերի
կէսէն մինչեւ Հոկտեմբերի կէսը Տիգրիսի ջու-
րերը կը նուազին¹, սակայն եւ այնպէս Մուսուլի
քովէն գետն — ըստ բերանացի վկայութեան Լե-
ման-Հաուպտի — բացարձակապէս անանցանելի
ըլլալուն, հնար էր զայն հունել Զեզիլէ-Իբն-
Օմարի քովէն, ուր Տիգրիս՝ բազմաթիւ ճիւղերու
բաժնուած, կը շարունակէ հոսել: Ասկէ ուրեմն
կը հետեւի թէ Հոռմայեցիք այս քաղաքին քո-
վէն միայն կարող էին գետին հանդիպակաց
եղերքն անցնիլ: Անգամ մը որ գետն անցան,
ալ այնուհետեւ բաց էր իրենց առջեւ Մծբինի
ճամբան:

Այսու ուրեմն կ'որոշուի հոռմեական լե-
զեռներու, Վանայ լճին արեւելքէն, շրջա-
պոյտ նահանջին ելակէտն ու վերջակէտը գլխո-
վին: Աւերին Մուրադի հովտէն (Գիագիլէ-Իբն-
Բայազիդի դաշտագետնէն) գետին Զեզիլէ-Իբն-
Օմար տանող բազմաթիւ ճամբաներ կան:
Գաւառաբար սակայն այդ ճամբաներու հան-
դամանաց, ու զօրաբանակներու ըլլալուն մասին
անցանելի կամ անանցանելի աղբիւրներ մեզ
ճառող ուղեգրական վստահելի աղբիւրներ չեն
կը պահպանին: Այս պատճառաւ ես երբեք չեմ
ձախի պիտի չըլլայի հոռմեական ճամբան մատ-
հանջին համար հաւանականագոյն ճամբան մատ-
հանիլ ընել, եթէ Լեման-Հաուպտ տեսածներն
նական արշաւանքի միջոցին անձամբ տեսածներն
եւ իր գիտական հետազոտութիւններու ար-
դիւնքն ինձ եւս աղետաբար հաղորդած չըլլար:
Հայաստանի սոյն մասին համար մեր տրա-
մադրութեան տակ կ'ունենանք, հետեւաբար,
հետեւեալ ճամբաները, որոնց ուղղութեան հե-
տեւիլ կարենալու համար անհրաժեշտ է աչքի
առնել ունենալ Լինչի ու Վիպիրտի քարտէսները

հաւասարապէս, վասն զի շատ կէտերու մէջ մէկը
միւսով կարելի է լրացնել: Հոս եւս հետեւեա-
լար պիտի նշանակեմ հետազոտութիւններու
զուտ արդիւնքը՝ քաղաքացիական քարտէսներու
համեմատութենէն:

1. Կըզըլդէյէ¹ Վանի, Բաշկալայի, Զու-
լամերի վրայով ուղղակի դէպի Զեզիլէ: Այս
ճամբան Վան հասնելէ յառաջ երկուքի ճիւղա-
ւորուելով՝ մին ուղղակի արեւելեան եզերքէն
Վանայ լիճը շրջապոյտ կը բոլորէ, մինչ երկ-
րորդը դէպ արեւելք երկարելով Առաջ²
(Թրք. Էրջէք) լճին եզերքը կը քերէ: Երրորդ
ճիւղ մը եւս դեռ աւելի դէպ արեւելք երթա-
լով՝ երկրորդին հետ կը միանայ Առաջ լճին քով:

2. Մինչեւ Զուլամերի 1ի հետ համաշա-
ւիղ. անկէ անդին Գաուդիլէյի կամ Ամադիլէ-
յի Գաուդիլէյի վրայով դէպի Զախոյ, ու դեռ աւելի
անդին դէպի Զեզիլէ:

3. Մինչեւ Վան (տես 1), յետոյ ուղղակի
դէպի Զուլամերի, իսկ անկէ ալ անդին 1 եւ 2:

4. Կըզըլդէյէ սկսեալ Սարայի վրայով
դէպի Բաշկալա, ու յետոյ 1 կամ 2, եւ կամ

5. Գիգայի, Ներայի վրայով դէպի Ռեվան-
դուլ, եւ անկէ կամ Բեշվանի ու Բահեշկալի
եւ կամ Արբելայի (Թրք. Էրբիլ) վրայով դէպի
Մուսուլ: Մուսուլէ անդին ֆէշաբուրի վրայով
դէպի Զեզիլէ:

7. Կըզըլդէյէ - Խոյ - Գիլման - Ուրմիա -
Ուշուէ՝ ֆէշիլէն կիրճի վրայով դէպի Ռե-
վանդուլ, ու յետոյ 4 կամ 5:

8. Մինչեւ Գիլման, յետոյ Սալմաստ-
թաղի կիրճ-Գէյր-Բաշկալա, եւ անկէ անդին
1 կամ 2:

Նահանջի համար այս ութ ճամբաները
միայն ունեն Լուկուլոս իւր տրամադրութեան
նիւքն. եւ ենթադրելով իսկ թէ փոքրիկ շե-
ղումներ եւս կարենար ըրած ըլլալ նա իր չուի
ղումներն, այսու հանդերձ այդ լեռնակողմերու
միջոցին, այսու հանդերձ միայն դատելով, անհնար
գետնին բնութենէն միայն դատելով, անհնար
էր որ այս հաղորդակցութեան գծերէն դուրս
հնութեան մէջ, ուրիշ ճամբաներ եւս գոյու-
թիւն կարենային ունեցած ըլլալ: Այս պատ-
ճառաւ ներուի ինձ, ուսումնասիրութեանս ըն-

¹ Եւ այս վայրը կ'ընտրեմ իր ելակէտ. նախ՝ վասն
զի նա Գիագիլի ու Բայազիդի միջեւ կը գտնուի, եւ
երկրորդ՝ վասն զի Գիագիլէ ու Բայազիդէ մեկնող բոլոր
ճամբաները, որոնք մեր խնդրոյն հետ ուղղակի աղբիւր ունին,
Կըզըլդէյէ ճամբաներուն կը միանան:
² Վանայ լճէն իր 30 քմ. դէպ արեւելք կը տա-
րածուի Առաջ լիճը. այսպէս կոչուած մերձակայ Հառաչակ
քաղաքին անունով:

Թացքին մէջ, այժմեան սովորական անունները գործածել:

Ճամբաներու այս ցանկէն մենք նախ եւ յառաջ կը ջնջենք այն ճամբաները, որոնք Ռեւանդուզի վրայով դէպի Մուսուլ կամ Ֆէյշաբուր կ'իջեցընեն, զորոնք Լեման-Հաուպտ, որ անձամբ կտրած է զանոնք, բացարձակապէս անանցանելի կը գտնէ Ռեւանդուզի դէպի Մուսուլ, Արբելա կամ Ֆէյշաբուր չուող զօրաբանակի մը համար: Քէլիշինի համեմատաբար շատ աւելի հեշտ կիրճին վրայով Ռեւանդուզ գալ ուղղորդ ներա, Գիզա եւն. կը հասնի, որ է ըսել Վանայ լճին հիւսիսակողմերը՝ եւ ո՛չ թէ Տիգրիսի եզերքը: Բաց աստի, այս երեք ճամբաներն ամէնէն երկարագոյններն են. վասնզի 5ը՝ 687.քմ., 6ը՝ 622.քմ., իսկ 7ը՝ մինչեւ 725.քմ.: Երաբար 660.քմ. է: Հետեւաբար Քէլիշինի վրայով զօրաչու մը դէպի Ռեւանդուզ անհնար է մտածուիլ:

Թիւ 1 ճանապարհն, ինչպէս վերեւ տեսանք, երեք առաջքով դէպի Վան կը յառաջանայ: Այս ճամբան, ըստ երեւութիւն, շատ դիւրագնաց կը թուի ըլլալ, թէեւ զերծ չըլլայ բարձրագագած բազմաթիւ լեռնակողերէ, զորս հարկ է անպատճառ վերելակել. այսպէս գլխաւորաբար միջին ճամբան, որ 7345 եւ 6120 անգլ. ոտք¹ (= 2277 եւ 1897 մետր) բարձր կիրճերու վրայով կ'անցընէ: Ամենամեծ դժուարութիւնը սակայն Վան-Բաշկալա օթեանին վրայ ծանրացած է, զոր լաւ ուսումնասիրած է Լեման-Հաուպտ: Հոս, Վանի քով նախ 7080 ոտք (= 2195 մ.) բարձրութեամբ կիրճէ մը հարկ է անցնիլ, որ յինքեան շատ դժուար չէ. յետոյ սակայն պէտք է բարձրանալ 9070 ոտք (= 2811 մ.) բարձրութեամբ Չուի կիրճը, որուն անցըն արտաքոյ կարգի դժուարին է: Այս ահաւոր կիրճը Լեման բացարձակապէս անանցանելի կը նկատէ բանակի մը համար, եւ այսու իսկ արդէն այդ ճամբան եւս մեզ համար իր նշանակութիւնը կորսնցուցած կ'ըլլայ: Երրորդ ճիւղը՝ Բաշկալա-Ջուլամերկ, կատարելապէս անցանելի է: Այս ճամբան, որ մասնաւոր դժուարութիւն մը չի ներկայացըններ, կը քերէ մեծ Զաբի ձորին երկայնութիւնը:

Անըմբռնելի է ինձ Ջուլամերկէ մինչեւ Զեզերէ ուղղագիծ ճանապարհը, որ միայն Կիպերտի քով կը տեսնուի: Չգիտեմ ինչ պատճառի համար կիպերտեան քարտէսը այդ երկրա-

մասն՝ առանց լեռները նշանակելու, սպիտակ թողուցեր է: Մինչդեռ Լինչի քարտէսին վրայ նետուած հարեւանցի ակնարկ մը բաւական է ցոյց տալու, որ այդ կողման կուտակադէզ բարձրութիւններուն մէջէն ճամբայ մը երեւակայել իսկ անհնար է: Ենթադրելով իսկ թէ 427.քմ. եղած ըլլար այդ անյայտ ու անստոյգ ճամբուն երկայնութիւնը, մենք դարձեալ պիտի չվարանէինք զայն անյարմար նկատել՝ բնութեան հոն ներկայացուցած անյաղթելի դժուարութեանց պատճառաւ:

Թիւ 3 ճանապարհն ալ գրեթէ նոյնքան դժուարանցանելի է: Ասոր սկիզբն ու կատարածը 1ի հետ կը նոյնանայ, միջինը՝ Վան-Ջուլամերկ, ինչպէս նաեւ կատարածը՝ Ջուլամերկ-Զեզերէ այնպիսի անվարուն լեռնակողներէ կ'առաջնորդեն, որ զօրաբանակի մը չուի մասին խօսք ընել կարելի չէ:

Թիւ 2ին առաջին մասը՝ մինչեւ Բաշկալա, չենք կրնար նկատի առնուլ. թիւ 1ի նկատմամբ վերը մեր յառաջ բերած պատճառներու հետեւութեամբ. իսկ Բաշկալայէ-Ջուլամերկ գիծը տեսանք արդէն թէ մեծ դժուարութիւն չէր յաւուցաներ: Նոյնը կարող ենք ըսել նաեւ անոր վերջին մասին նկատմամբ: Մինչդեռ Ջուլամերկ-Գաուդիլէ ուղղակի ճամբան մեծ մասամբ լեռնուղիէ բաղկացած է, դէպի Ամագիլէ՝ ու ասկէ ալ անդին դէպի Գաուդիլէ տանող ձոր ուղին ամբողջապէս վարուն է, եւ ոչինչ ունի տաժանելի, ինչպէս որոշ կը տեսնուի Լինչի քարտէսէն, եթէ վերին Մեծ Զաբի ձորին դիմէ հոն մի անգամ աչքէ անցընենք: Զախոյի վրայով դէպի Զեզերէ երկարաձգուող ճանապարհը նմանապէս շատ բանուկ կ'երեւայ, եւ գրեթէ հանգիստ: Ուստի եւ Բաշկալա-Ջուլամերկ-Ամագիլէ-Գաուդիլէ-Զախոյ-Զեզերէի վրայով չու մը անկարելի չ'երեւար, եւ այս պատճառաւ, ի մերձուստ քննուելու արժանի է: Արդ, այս ճամբուն երկայնութիւնն 245.քմ. է: Տարբեր պէտք է սակայն կշռել դէպի Բաշկալա ծրագրուած զօրաչու մը, զոր, ինչպէս տեսանք, Վանի վրայով կարելի չէր արդիւնաւորել:

Մինչեւ ցարդ մեր քննութեան ենթարկած այս զանազան ճամբաներու մէջէն ուրեմն կը զըլլի դիմէ Սէրայի վրայով դէպի Բաշկալա տանող 4րդ ճամբան է ամենահեշտագնացը: Սակայն այս ճամբան Վանէ մեկնող ճամբուն Շուշմալերգի մօտ միանալով՝ Չուի կիրճէն անցք մը կը պայմանաւորէ նմանապէս: Մէկ խօսքով, որովհետեւ մենք 5, 6 եւ 7 ճամբաները՝ ուղ-

¹ Բարձրութիւններու այս չափերն ըստ Լինչի են:

